

BƏDİİ ƏSƏRİN SÜJET QURULUŞUNDA SEHRLİ QÜVVƏLƏRİN ROLU

Xülasə

Məqalədə bədii əsərlərdə sehrli qüvvələr nümunələr əsasında tədqiqata cəlb edilir. Sehrli qüvvələrin bədii əsərlərin inkişafındakı xüsusi əhəmiyyətindən bəhs edilir. Azərbaycan mifologiyası haqqında görkəmli alimlərin elmi-nəzəri fikirlərinə diqqət yetirilir. Məqalədə bədii əsərlərin obrazlar sistemi və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı məsələləri tədqiq olunur. Folklor və yazılı ədəbiyyatın əlaqələri də tədqiqata cəlb edilib. S.S.Axundov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Y.V.Çəmənəminli, İ.Hüseynov, Elçin, M.Süleymanlının Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı xüsusi xidmətlərindən bəhs edilir. Bədii əsərlərdə mifoloji folklor qaynaqları haqqında da ətraflı şəkildə məlumat verilir. Bədii əsərlərdən əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər sistemli şəkildə ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: *folklor, yazılı ədəbiyyat, bədii əsərlər, janr xüsusiyyətləri, mifologiya, sehrli qüvvələr*

The role of the magical forces in the plot structure of the artistic works

Summary

In the article the magical forces in the artistic works are drawn in the investigation on the base of the examples. It is about the particular importance of the magical forces in the development of the artistic works. Here is paid attention to the scientific-thematic thoughts of famous scientists dealing with the Azerbaijanian mythology. In the article the character system of the artistic works and some other questions of the Azerbaijanian national literature have been investigated. The ties of the folklore and the written literature have been also attracted to the research. It is about the particular services of S.S.Akhundov, F.Kocharli, S.M.Ganizade, Y.V.Chamanzaminli, I.Huseynov, Elchin, M. Suleymanli in the development of the Azerbaijan literature. At the same time the detailed information is given about the mythological folklore sources in the artistic works. Science and theoretical economies got about the artistic works are also generalized in the system form.

Key words: *folklore, written literature, the artistic works, genre features, mythology, magical forces*

Giriş

Şair və yazıçılarımızın mütəmadi olaraq şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etməsi, ümumiyyətlə folklorun yazılı ədəbiyyat üçün mühüm qaynaq olması son dövr tədqiqatlarımızın başlıca mövzusu olmuşdur. Folklorla yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Bədii əsərin süjet quruluşunda sehrli qüvvələrin rolu, eləcə də insan-heyvan obrazlarının şəklini dəyişməsi, bir şəkildən başqa şəkllə düşməsi ədəbi zövq və axtarışlara təsirin çox geniş yayılmış formasıdır, ədəbi prosesin vacib məsələsi kimi yenidən gündəmə gəlmişdir. Bədii əsərlərdə sehrli qüvvələrlə mübarizə, hümanist ideyalar, xeyirin şər üzərində qələbəsi daha çox diqqəti cəlb edir və bunlar bədii əsərlərdə geniş işlənən magik süjetlərdir. Bədii əsərin süjet quruluşunda sehrli qüvvələrin rolunun tədqiqi xalqın tarixi, milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərinin qorunub saxlanması baxımından son dərəcədə aktualdır. Bu fikrimiz aparılmış tədqiqatlarla da təsdiq olunur: “Mifoloji obraz anlayışı hər bir milli mifoloji sistemin ən vacib elementlərindən biridir. Ona görə də mifoloji gerçəklik kimi əsatiri obrazların struktur-genetik izahı və şərhı xüsusi mental strukturların spesifikasiyasının nəzərə alınmasını zəruri edir” (Bəydili C., 2007: 35). Bədii əsərlərin geniş oxucu kütləsi qazanmasında onun süjet quruluşu və obrazlar sistemi də böyük rol oynayır. Əslində sehrli qüvvələrdən bədii əsərlərdə istifadə həmişə olmuşdur və bu, bədii əsərin oxunaqlı olmasına xidmət etməklə bərabər, fəlsəfi həqiqətləri tapmaq və bədii şəkildə göstərmək imkanlarını daha da artırır. Bununla ədəbi tənqidin də inkişafına zəmin yaranmış olur. Məlumdur ki, süjetsiz, obrazlırsız bədii əsər mövcud deyil. Lakin obrazların çoxluğu bədii əsərin kamilliyi də göstərmir. Hər hansı bir obraz bədii əsərdə müəyyən funksiyaları yerinə yetirmirsə, onun işlədilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Məhz bədii əsərlərin ümumi quruluşu bütün lazımlı, gərəkli elementlərin vahid sistem halında birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Əsərdəki hadisələr, obrazlar möhkəm bir vəhdət təşkil edirsə, bu zaman əsərin quruluşu da mükəmməl olur. Süjet kompozisiyanın ən vacib elementlərindən biri olduğu kimi, obrazlar da süjetin əsas elementlərindən biridir. Bədii əsərin quruluşunda da hər bir poetik fiqurun, obrazın özünəməxsus yeri və rolu vardır. Bədii əsərdə hər bir obraz müəyyən məqsədə xidmət edir. Ayırı-ayrılıqda heç bir məna ifadə edə bilməyən adi bir söz və ifadələr belə məhz bədii əsərin quruluşu daxilində öz bədii missiyalarını yerinə yetirir.

S.S.Axundov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Y.V.Çəmənzəminli, İ.Hüseynov, Elçin, Y.Səmədoğlu, M.Süleymanlı, S.Əbdürrəhmanbəyov və onlar kimi ədəbiyyatımızın digər dəyərli sənətkarları əsərlərində sehrli qüvvələrdən daha çox istifadə ediblər. Bədii əsərlərdə sehrli qüvvələrdən istifadə edən sənətkarlarımız bunu məqsədli şəkildə ediblər. Diqqət yetirsək görürük ki, sehrli qüvvələrlə zəngin olan bədii əsərlərdə mifoloji ünsürlər, mifoloji düşüncə dəyişikliyi və mifoloji qarşıdurma ön plana keçir. Bu isə əsərin orijinallığını, oxucuya təsir gücünü və aktuallığını artıran amillər sırasındadır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı yazıçılarımız üçün daim tükənməz mənbə olmuş, hətta uşaq ədəbiyyatının inkişafında onlara zəngin və rəngarəng mövzular vermişdir. Bu cür əsərlərdə sehrli qüvvələrdən istifadənin digər bir məqsədi uşaqları sehrli, fantastik, qeyri-adi aləmlə tanış etməkdir. Uşaqlar bu əsərlərin köməyi ilə təbiət təsvirini, heyvanlar aləmini, xüsusilə milli-mifoloji düşüncə tərzini də mənimsəyir. Sehrli qüvvələr nə qədər güclü olsalar da, nəticə etibarilə insan ağılı, zəkası hər şeyə qalib gəlir. İnsan və sehrli qüvvələrin, xüsusilə şeytanın, divin, küpəgirən qarının, sehrli xalçanın və digər sehrli qüvvələrin mövcud olması, yaradılışı paralel olduğundan bədii ədəbiyyatımızda bu obrazlardan çox istifadə edilmişdir. Məsələn, şeytanın bədii ədəbiyyatımızda sehrli qüvvəyə çevrilməsinə səbəb insanın həyatda şeytanı unutması ilə əlaqədardır. Bədii əsərlərdə sehrli qüvvələr daim insanları izləyir, hərəkətlərinə istiqamət verir. İnsan və sehrli qüvvələrin paralelliyi ədəbiyyatımızda tam həll olunmayan, daim dəyişən və marağını itirməyən mövzu kimi hər zaman mövcud olacaqdır. Belə ki, “folklor mətni şifahi yaradıcılıq hadisəsi kimi özündə keçdiyi zamanların izlərini saxlayır və folklor mətninin bütün gözəlliyi onun özünəməxsusluğundadır” (Qasımov C., 2011: 501). Onu da qeyd edək ki, bədii əsərlərdə sabit obrazlar sistemi prinsipi XX və XXI əsr sənətkarlarının əsərlərində pozulmuşdur. Bir sözlə, obrazlaşan cansız əşya, mücərrəd və ya konkret predmet deyil, mifoloji obrazlardır, əfsanə qəhrəmanlarıdır. AMEA-nın müxbir üzvü K.Əliyevin “Nəsimi və mif” adlı məqaləsi bu fikri bir daha təsdiqləyir: “Əslində, Div də mifoloji obrazdır, amma mənfi xüsusiyyətləri ilə yaddaşlarda qalan bir məxluqdur. Doğrudur, bəzi xalqların mifologiyasında Div müsbət keyfiyyəti ilə insanlara yardımçı olur, onlara köməklik göstərir. Hətta bəzi xalqlarda müsbət və mənfi mənasında Divlə bağlı dönərgəlik də var. Türk mifologiyasında və türk inanclar sistemində isə Div o dünyanın nümayəndəsi kimi şərin simvoludur. Nəsiminin tanıdığı və anıtdığı Div də birmənalı şəkildə Türk mifologiyasına məxsusdur” (2019: 22) Fəqih adəmdən ürkər, səcdə qılmaz,

Bu divin xilqəti əmmara bənzər (İmadəddin N., 2004: 228).

Bədii əsərlərdə tək və təkrarlı aşırı dərəcədə işləkliyi ilə seçilən sehrli qüvvələrə, obrazlara da çox rast gəlirik. Hansı ki həmin obrazlar bədii əsərlər üçün elə möhürlənib ki, bunları sabit obrazlar kimi də qiymətləndirə bilərik. Əlbəttə bu tezlik artıq deyil. Çünki sənətkar bu məqamda obrazdan rəng kimi istifadə edir. Folklorun hər zaman yazılı ədəbiyyata təsir etdiyini vurğulayan Məmməd Arifin də qeyd etdiyi kimi, “biz əsərə qiymət verəndə üzdə dayanan məntiqi mənanı yox, həm də onun əsil məğzini təşkil edən estetik, poetik mənanı da qavramalıyıq, yalnız o zaman əsərin həqiqi, dolğun, hərtərəfli mənasını dərk etmiş olarıq” (1967: 11). Deməli, sənətkar sehrli qüvvələrdən, obrazlardan quru, durğun bir fakt kimi istifadə etmir. O bu addımı ilə həm də folklorun yazılı ədəbiyyata yaxınlaşdıran amil olduğunu vurğulayır, folklorun potensial imkanlarını üzə çıxarır, inkişaf etdirir. Hər bir bədii əsərin formalaşmasında folklorun rolu böyükdür. Daha dəqiq desək, folklor hamıdan çox sənətkara xidmət edir. Ona görə də bədii əsərlərin xalq ədəbiyyatına bağlılığı onların ədəbi-bədii mənzərəsini əks etdirir. AMEA-nın müxbir üzvü K.Əliyevin təbirincə desək, bədii düşüncə birdən-birə doğulmur və reallığa çevrilən bədii fakt və nümunələr də birdən-birə yaranmır. Onun təkamülü və formalaşması xeyli vaxt və zaman tələb edir (2012: 12). Buna görə də bədii əsərdə olan hər bir sözə və ifadəyə ehtiyatla yanaşmaq, onu olduğu kimi mənalandırmaq vacibdir. Belə ki, hər bir sənətkarın folklorla yanaşmaq, folklordan istifadə etmək yolu var. Bu isə sənətkarın üslubunu müəyyənləşdirir. Bu həm də hər şeydən əvvəl folklorumuzun keşiyində durmaq, onun saflığını qorumaq əzmindən irəli gəlir. Bu məqamda V.Mayakovskinin aşağıdakı fikri yada düşür. O yazırdı ki, bir söz külçəsi tapmaq üçün minlərlə ton söz filizini saf-çürük etməli olursan (Hacıyev T., 1990: 4). Onu da qeyd edək ki, “bədii əsərin süjet quruluşunda yer alan sehrli qüvvələr” mövzusu folklor kontekstində ədəbiyyatımızın hər zaman əhəmiyyətli və aktual məsələlərindəndir, Azərbaycan folklorşünaslığının, ədəbiyyat tarixinin bir sıra müəyyən cəhətlərinin üzə çıxarılması və dəqiqləşdirilməsi baxımından xüsusilə faydalıdır. Çünki hər bir millətin varlığının əsas göstəricisi onun folklorudur. Xalqın təfəkkürü və intellektual bacarığı ən mükəmməl halda folklorun daxili qatında yatır. Son illər folklorumuzun öyrənilməsinə maraq xeyli artmış, bu sahədə alimlərimizin bir sıra elmi araşdırmaları dərc olunmuşdur. Ədəbiyyat tarixi ilə xalqın tarixi həmişə qarşılıqlı vəhdətdə olub. Bu qarşılıqlı vəhdətin qorunub saxlanılmasında isə ustadların xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. Hər zaman əski türk dastan, əfsanə və rəvayətlərində, bir sözlə bədii əsərlərdə rast gəldiyimiz qurd obrazı düşmən, yırtıcı, canalan, hiyləgər kimi təsvir edilib. Belə ki, bədii əsərlərdə qurd obrazı qutsal varlıq kimi deyil, heyvani xislətdə, heyvani xarakterdə təsvir olunublar. Məhz buna görə də, qurd obrazını bədii əsərlərin obrazlar sistemi üzərində nəzərdən keçirək və fərqlilikləri aydın görək. “Bədii əsərlərin süjet quruluşunda

sehrli qüvvələrin rolu” mövzusu antik yunan filosoflarından başlayaraq orta əsr ədəbiyyatçılarının, romantik ədəbiyyat nümayəndələrinin, yeni dövr tənqidçilərinin maraqlandığı əsas məsələ olmuşdur. İki min ildən artıq yaşı olan bu problemin həlli ilə bağlı yazılan tədqiqatlarda əsas diqqət şifahi xalq ədəbiyyatına verilmişdir. Sehrli qüvvələr nə qədər güclü olsalar da, nəticə etibarilə insanın ağı, zəkası hər şeyə qalib gəlir. İnsan və sehrli qüvvələrin, xüsusilə şeytanın, divin, küpəgirən qarının, sehrli xalçanın və digər sehrli qüvvələrin mövcud olması, yaradılışı paralel olduğundan bədii ədəbiyyatımızda bu obrazlardan çox istifadə edilmişdir. Məsələn, şeytanın bədii ədəbiyyatımızda mifoloji obraza çevrilməsinə səbəb insanın həyatda şeytani unutmaması ilə əlaqədardır. Bədii əsərlərdə sehrli qüvvələr daim insanları izləyir, hərəkətlərinə istiqamət verir. İnsan və sehrli qüvvələrin paralelliyi ədəbiyyatımızda tam həll olunmayan, daim dəyişən və marağını itirməyən mövzu kimi hər zaman mövcud olacaqdır. “Azərbaycan folklorunda ümumilik təşkil edən mərhələlərdən biri də totemizmdir. Məhz totemizmin yaranmasından və inkişafından sonra antropomorf obrazların formalaşması prosesi başlamış, ayrı-ayrı ov tanrısı, su tanrısı və s. anlayışlar əmələ gəlmişdir. Müqəddəsləşdirilən, hətta totem kimi sitayiş edilən ağac, bitki, heyvan, çiçək və s. öz növbəsində insan kimi təsəvvür olunur, obrazlaşdırılır, onların üzünə insana xas olan sifətlər köçürülür” (Əliyev R., 2014: 10). Ümumilikdə şifahi xalq ədəbiyyatının, yəni folklorun yaranması yazılı ədəbiyyatın bir növ bazasına çevrildi. Şair və yazıçılar öz əsərlərində mifologiyadan, daha dəqiq mifoloji surətlərdən mükəmməl formada istifadə etməyə başladılar. Yazılı ədəbiyyatda mövcud olan əsərlərdəki mifik qüvvələr folklor örnəklərinin – sehrli nağılların, əfsanələrin, rəvayətlərin məntiqi davamıdır. Bu tipli nağıllarda insan zəkası dəhşətli, qorxunc sehrli qüvvələrə qarşı qoyulur. Sehrli qüvvələr nə qədər güclü olsalar da, nəticə etibarilə insan ağı hər şeyə qalib gəlir. Qeyd etdiyimzi kimi, qədim nağıllarda, əfsanə və rəvayətlərdə divlər hər zaman insanlarla mübarizə aparır, onları daşa döndərir, dolayısı yollarla tilsimə salıb müxtəlif heyvanlara çevirir, bir sözlə, insanları özündən asılı vəziyyətə salır. Lakin insan metafizik gücə malik olan müsbət sehrli qüvvələrin yardımı ilə (sehrli xalça, sehrli üzük, dəyənək, Simurq quşu və s.), demək olar ki, hər zaman divlərə qalib gəlir. Sehrli qüvvələr demək olar ki, insanların ayrılmaz “dostları”, pis ünsürlərə qarşı “amansız silahı”dır. Təbiidir ki, əsərlərdə mifoloji obrazlar əsas istiqaməti təşkil edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, div Azərbaycan folklorunun epik ənənəsində işlənən ən aparıcı antoqonist mifoloji obrazlardır. Məlumdur ki, qədim zamanlarda belə divlər öz radikalılığı ilə seçilir, hər zaman insanlara və cəmiyyətə qənim kəsilir. Daha sonralar bir sıra şair və mütəfəkkirlər folklor motivlərindən istifadə etməklə div obrazını yazdıqları əsərlərə daxil etdilər. Belə ki, dahi şairimiz N.Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasında div obrazını yaratmaqla xeyirlə şərin mübarizəsini mükəmməl təsvir etmişdir. Burada qara geyimli hind qızının danışdığı nağılda xalq ədəbiyyatı motivlərindən istifadə edilmiş, div obrazı şəhər qüvvə kimi əsərdə öz yerini tapmışdır. Zəngin folklorumuzun müstəsna rolunu K.Abdulla bu cür ifadə etmişdir: “Mifoloji surət və müəllifin surəti mətnə bəzən üst-üstə düşür, bəzən yox. Surətlər üst-üstə düşməyəndə hər iki tərəf yasaq sistemindən istifadə hüququnu özündə saxlayır. Bədii yasağı bu şəraitdə müəllif də mətnə daxil edə bilər, mifoloji düşüncə də (2017: 237). Prof. R.Qafarlı isə öz tədqiqatlarında yazır: “Nağıllarda təkcə əsas qəhrəman deyil, bütün personajlar dinamik inkişafda və hərəkətdə göstərilir, yəni epizodik obrazlar belə bir sıra funksiyaların daşıyıcısı olur. Obrazlar qarşılıqlı əlaqə zamanı bir-biri ilə bağlanır və əksər hallarda biri digərinin əksini təşkil edir. Başqa sözlə, əsas qəhrəman və onun köməkçilərinə aid funksiyalarla düşmən cəbhədə duran surətlərin, sehrli qüvvələrin daşdığı funksiyaların qarşılaşması süjetin konfliktinin canıdır (2015: 226). Ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatı bədii əsər yazan yazıçıları hər zaman düşündürmüşdür. Qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan nəsrində folklordan bəhrələnmə hərtərəfli və ardıcıl olmuşdur. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində isə folklor örnəklərinin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində canlanma başladı. İstər rusdilli, istərsə də milli mətbuatda Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarına dair bir sıra nümunələr çap edildi.

Nəticə

Məqaləmiz folklor və Azərbaycan nəsrinin qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Sehrli qüvvələrdən istifadənin yeni tarixi şəraitə uyğun şəkildə yüksəlişi S.S.Axundov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Y.V.Çəmənzəminli, İ.Hüseynov, Elçin, Y.Səmədoğlu, M.Süleymanlı, S.Əbdürrəhmanbəyov və onlar kimi ədəbiyyatımızın digər dəyərli sənətkarlarının əsərləri üzrə tədqiq olunmuşdur. Yazıçıların yaradıcılığında özünü göstərən etnoloji, ənənəvi və intellektual folklorizm nümunələrinin açıqlanması, onların ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin aşkarlanması baxımından əhəmiyyətli tədqiqat işi kimi məqaləmiz diqqəti cəlb edir. Bədii əsərin süjet quruluşunda sehrli qüvvələrdən istifadə sənətkarlığı Azərbaycan ədəbiyyatının folklorla əlaqəsinin tədqiqi sahəsində yeni istiqamət açmaqla bərabər, yeni tədqiqat üslubunun əsasını qoyur.

Ədəbiyyat

1. Abdulla K. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Dansökülən variant. Bakı: RS Poliqraf, 2017, 320 səh.

2. Arif M. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I cild. Bakı.: Az.E.A. nəş., 1967, 620 `səh.
3. Bəydili C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim nəş., 2007, 272 səh.
4. Əliyev K. Nəsimi və mif // Ədəbiyyat qəzeti, 13 aprel 2019, səh. 22
5. Əliyev K. Tənqidin poetikası. Bakı: Elm və təhsil nəş., 2012, 208 səh.
6. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı: müasir aktual problemlər. Bakı: 2014, 350 səh.
7. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: Yazıçı nəş., 1990, 360 səh.
8. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider nəş., 2004, 336 səh.
9. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə, I cild. Bakı: Elm və təhsil nəş., 2015, 454 səh.
10. Qasimov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, Nurlan nəş., 2011, 600 səh.